

*протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua*

Православний націоналізм:

жало в Тілі Христа чи легітимна форма церковності?

Стаття Пантеліса Калаїцидіса¹ та Ніколаоса Аспруліса² «Грецький релігійний націоналізм і проблеми євангелізації, прощення та примирення»³ побачила світ у 2012 р. Вона стала одним із текстів, які увійшли в колективну монографію «Справедливий мир: Православні перспективи». Книга містить вибрані доповіді з двох міжнародних конференцій, які відбулися у попередні роки в Румунії («Етика миру: Православна християнська нарада», 2009) та Сирії («Формування принципів справедливого миру», 2010). Із назви збірника цілком зрозуміло, що його наскрізна тема – православне бачення соціальної етики миру, а також відмінності між різними Православними Церквами у їхньому сприйнятті, розумінні та практиці досягнення справедливості.

Вже у вступі до своєї статті грецькі богослови констатують: повернення релігії у публічну площину не лише не змогло зменшити кількість воєнних конфліктів, а й нерідко слугувало чинником легітимації насильства. Одним із ключових викликів автори вважають проблему релігійного націоналізму, який «все ще розділяє православне християнство в питаннях формування більшого консенсусу щодо ресвангелізації, прощення та богослов'я примирення».⁴ До того ж теологів не влаштовує штучне шаблонне розрізнення між націоналізмом «добрим» (патріотизмом) та «поганим», який ніколи не стосується «нас», а завжди якихось міфічних «інших».

Спираючись на Христову притчу про доброго самарянина (Лк. 10:25–37), П. Калаїцидіс і Н. Аспруліс постулюють тезу щодо незрівнянно ширшої сутності християнського благовістя та етики, ніж категорії нації, раси та навіть релігії. Головна

---

¹ Д-р Пантеліс Калаїцидіс – директор Волоської академії богословських студій (Греція).

² Д-р Ніколаос Аспруліс – заступник директора Волоської академії.

³ Pantelis Kalaitzidis and Nikolaos Asproulis, “Greek Religious Nationalism and the Challenges of Evangelization, Forgiveness and Reconciliation”, in *Just Peace: Orthodox Perspectives* (Geneva: WCC Publications, 2012), 68–89.

⁴ Kalaitzidis and Asproulis, “Greek Religious Nationalism,” 68.

ідея полягає в тому, що ця повчальна історія вперше пропонує нам вийти за усталені етнічні та релігійні кордони, поглянувши на стражденного ближнього без стереотипних ідентифікаційних маркерів. Ближній – не обов’язково наш співвітчизник або член нашої релігійної громади. Це носій образу Божого, до котрого ми можемо виявити співчуття, солідарність та дієву християнську любов.

Внесок апостола Павла грецькі науковці оцінюють як такий, що в перспективі есхатологічного спасіння остаточно підважив значущість будь-яких расових, етнічних, культурних, кровних та мовних зв’язків. Саме завдяки Павловим текстам (див. Гал. 3:28; Кол. 3:11) Церкву починають розуміти як новий духовний народ і нову *наднаціональну, надетнічну, надкласову* реальність, яка долає фізичні та біологічні форми спорідненості, закликаючи всіх до єднання у Христі через Євхаристію.

Водночас автори статті визнають, що подеколи в історії траплялися ситуації, які зумовлювали значно інтенсивнішу увагу Церкви до національної або етнічної проблематики, ніж це передбачено нормативними біблійними та патристичними текстами. Наприклад, після падіння Візантії (1453 р.) і настання епохи турецької окупації, в ситуації виняткової історичної потреби Церква гостро зосередилася на порятунку грецького народу, а також «поступово стала ковчегом еллінізму і невід’ємною складовою модерної грецької ідентичності».⁵ Як відомо, ці обставини призвели до появи феномена *етнархії* – поєднання духовної та світської влади в руках православного ієрарха, зокрема Константинопольського патріарха, котрий заразом перетворювався на лідера нації. Він брав на себе функцію своєї «точки зборки» для поневолених і загрожених греків, позаяк подальше існування їхньої мови, традиції та й їх самих було доволі сумнівним.

Разом із цим постає питання стосовно того, чиєю заслугою стало збереження греками релігійної та етнічної самобутності? Це відбулося саме завдяки зусиллям патріархів-етнархів чи з причини неабиякої терпимості з боку турецьких султанів? Відповіді на ці питання не є настільки очевидними, як це може спершу здатися. Можливо, не слід надто перебільшувати роль Константинопольських патріархів у справі збереження грецької автентичності.

---

⁵ Kalaitzidis and Asproulis, “Greek Religious Nationalism,” 75.

Видатний церковний історик Олексій Петрович Лебедев (1845–1908) наводить дивовижні свідчення щодо терпимості турків:

«У грецьких храмах під час богослужіння жоден турок не міг допустити собі свавілля через побоювання тяжкого покарання. У цьому випадку турки, за зауваженням спостерігачів, були більш толерантними, ніж різні християнські сектанти один до одного. Турецька терпимість простягалася так далеко, що мусульманський уряд не забороняв грекам щорічно в неділю Православ'я звершувати відомий чин Православ'я, в якому, між іншим, виголошувалася анафема проти агарян. І це відбувалося не де-небудь у глушині, а в самому Константинополі і здійснювалося самим патріархом. Турки приходили в християнську церкву і на власні вуха слухали, що їх, як магометан, проголошують і нечестивими, і проклятими, але не перешкоджали здійсненню раніше встановленого богослужебного чину».⁶

Крім того, чи існують новозавітні богословські аргументи або канонічні приписи, які передбачають участь Церкви в процесах етногенезу? Автору цих рядків вони не відомі. Тож не дивно, що Елладська Церква, на думку грецьких науковців, згодом заплатила високу ціну за такий компроміс, за необґрунтовану аберацію й зміщення акцентів у бік історичних задач із нехтуванням своєю есхатологічною надісторичною місією. Замість проповідувати Воскреслого Христа Церква маніфестувала гасла щодо воскресіння нації, а місце історії спасіння зайняла історія національного ренесансу.⁷ Тож саме в епосі Османської імперії слід шукати витoki практики ототожнення православ'я з еллінізмом. Ця редукція в розумінні сутності Церкви й донині не подолана в ментальності сучасних греків.

П. Калаїцидіс і Н. Аспруліс із цього приводу зауважують:

«У контексті цього специфічного релігійного націоналізму поклоніння Христу і подолання всякого поділу й фрагментації замінюється поклонінням нації та освяченням різних національних егоїзмів. Есхатологічне очікування остаточної перемоги над злом та єдності-

---

⁶ Алексей Петрович Лебедев, *История Греко-Восточной церкви под властью турок: От падения Константинополя (в 1453 г.) до настоящего времени* (СПб.: «Издательство Олега Абышко»), 87.

⁷ Kalaitzidis and Asproulis, "Greek Religious Nationalism," 76.

братерства всіх у Христі затьмарюється поклонінням “нашим героїчним і прославленим предкам”, а також освяченням патріотичного фольклору».⁸

Далі у статті дослідниками запропоновано декілька можливих шляхів подолання націоналістичного дискурсу в церковному житті:

1. Згідно з євангельським імперативом, сприймати іншого (за расовою, національною, культурною, мовною приналежністю) потрібно так, щоб не забувати про його іконічність, себто як живого носія образу Божого.
2. У дещо мрійливо-ідеалістичний спосіб автори статті пропонують тезу про можливість нової моделі облаштування суспільства. Ця ідея передбачає тісний зв'язок між категоріями спілкування та інакшості, свободи та любові, які практично вплітаються в тканину суспільного життя. Основа цього підходу – внутрішньотринітарні відносини між Особами в Трійці.
3. Рішуче розтотоження Церкви з будь-якими політичними та фінансовими системами. Людина сприймається як те, ким вона буде «останнього дня» (есхатологічна перспектива), а не те, ким вона була до цього (історична перспектива). Ця концепція уможливує лише обмежену співпрацю Церкви з державою для ефективної боротьби з викликами зла.
4. Сприйняття Євхаристії як події, де відбувається єднання в різноманітті доглибно відмінних людей. Таке розуміння таїнства Причастя не гарантує, але підвищує шанси на соціальне примирення, терпимість та прощення.
5. Цей пункт вбирає в себе й підсумовує всі попередні, акцентуючи, що вдала реалізація вищезгаданих ідей можлива тільки за умови усвідомлення Церквою контексту свого історичного перебування. Євангельська істина та догматичні положення вимагають повсякчасних інтерпретативних зусиль з боку Церкви, яка має невпинно долати схильність до самодостатності, замкненості, монологічності та ексклюзивності.

Також П. Калаїцидіс і Н. Аспруліс справедливо зауважують, що всім заідеологізованим церковним структурам здебільшого невластива схильність до інтелектуально чесної самокритики. Як правило, самовиправдання та егоцентризм

---

⁸ Kalaitzidis and Asproulis, “Greek Religious Nationalism,” 77.

церковних націоналістів виявляє себе в зарозумілій самовпевненості, а також переконаності у своїй вищості по відношенню до інакомислячих. Як влучно зауважує о. Кирило Говорун, «націоналісти обожнюють свою етнічну ідентичність із релігійним завзяттям, яке інколи заступає місце страху перед Богом».⁹ Самі для себе православні націоналісти – «богообраний народ» на основі з'єднуючої ідеологічної матриці або етнічної спільності. Тоді як «інакший» для них – не партнер для відкритого діалогу, солідарності, спілкування, прийняття та примирення, а джерело проблем і носій провини за всі їхні прорахунки, негаразди та фіаско, а отже, мішень для прямих атак і маргіналізації.

В якості гіпотетичного інструмента для видалення токсичного жала націоналізму як «колективного егоїзму»¹⁰ з Тіла Христового грецькі науковці пропонують нову євангелізацію (реєвангелізацію). Цим поняттям вони позначають «добровільну відмову від свого “я”, розп'яття будь-якої своєкорисливої волі і будь-якої самозамкненості заради Євангелія Царства».¹¹

Проте не всі тези двох грецьких науковців викликають згоду. Наприклад, важко повністю погодитися із наступною їхньою думкою:

«Згідно з пророчою традицією Старого Завіту, покаяння має суто особистісний характер. Воно стосується не націй і народів загалом, а передусім конкретних людей. Кожен віруючий особисто запрошений відповісти на заклик до покаяння; кожен віруючий може покаятися тільки за себе, і саме тому він буде судимий у відповідності до його особистого вибору і прийнятих рішень».¹²

Думка про покаяння як особистий вибір не викликає заперечень. Але видається, що саме старозавітні пророчі книги якраз свідчать про заклики до покаяння *народу* Божого або царів, які відповідали за народ перед Господом. Про особистісний вимір покаяння переважно йдеться у новозавітних текстах.

---

⁹ Архімандрит Кирило (Говорун), *Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву* (К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019), 125–126.

¹⁰ Kalaitzidis and Asproulis, “Greek Religious Nationalism,” 82.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid., 81.

Якщо націоналізм «спрямований на збереження власних інтересів і увічнення існуючої ситуації»,¹³ то пророче служіння, на думку одного з провідників фахівців зі Старого Завіту Волтера Брюггемена, полягає в тому, щоб «пробудити, зростити і розвинути свідомість та сприйняття, альтернативні свідомості та сприйняття оточуючої нас домінуючої культури».¹⁴ Пророча риторика мала двоскладовий характер: (1) критика панівного *status quo*; (2) натхнення й заохочення народу і його очільників до повернення на Божі шляхи, до відновлення вірності Богові та зрощення чутливості до Його обітниць. Як відомо, покаєння – це *зміна* думок, зміна самого способу мислення. Але націоналізм уgruntований на впевненості у величі й ледь не безгрішності тієї чи іншої спільноти і задоволений цим станом справ. Він щосили намагається *уникнути будь-яких змін*, а тому він за визначенням є несприйнятливим до чесної самооцінки, самокритики та закликів до покаєння.

Чи ми говоримо про націоналізм мовно-етнічний, чи територіально-політичний – не принципово. Копирсатися в політологічному понятійному апараті можна безкінечно. Але найважливіше, що будь-який вид націоналізму, впроваджений в церковне життя, легітимізує самовихваляння замість проповіді покаєння, замість закликів до добросовісної інтроспекції, чесного самоаналізу та бачення своєї недосконалості. Самозрозуміло, що без усього переліченого християнства просто не існує.

Націоналізм – одна з класичних ідеологій, які поступово виникали протягом модерної доби як форми заміщення церковної присутності у сфері ідей та в соціальному полі. Це відбувалося саме тоді, коли секуляризаційні процеси активно витісняли Церкву на маргінес суспільного життя. Сучасний український філософ Володимир Єрмоленко так оцінює сутність основних ідеологій:

«Ідеології прагнули стати новими релігіями в епоху пошуку пострелігії. Відмовляючись від ідеї трансцендентного божественного, вони прагнули шукати сакральне “тут”, “на землі”, в іманентній реальності, реальності “тут” і “зараз” – у реальності економіки, історії, біології, класу, нації чи раси. Вони прагнули ідеалізувати матерію і привести “земне” до рівня

---

¹³ Kalaitzidis and Asproulis, “Greek Religious Nationalism,” 83.

¹⁴ Уолтер Брюггеман, *Пророческое воображение* (Черкасы: Коллоквиум, 2012), 36.

“небесного”... Ідеології були *ідеями, які себе абсолютизують* в епоху, яка намагається ставити під сумнів усе божественне та абсолютне». ¹⁵

З огляду на ці справедливі оцінки ще більш дивно, що теоретична рамка націоналізму як класичної секулярної ідеології, вочевидь будучи явищем *не-* або *контр*церковним, нерідко кладеться в основу життя Помісних Православних Церков.

Досліджений у статті грецький церковний націоналізм – лише репрезентативна парадигма. Тому грецькі теологи тільки відштовхуються від близького їм контексту, а далі виходять на рівень ширших узагальнень та аналізують цей феномен як універсальну православну проблему, наявність якої можна спостерігати і в Греції, і в Сербії, і в Румунії, і в Болгарії, а в сучасній Росії й поготів. Щоправда, в останньому випадку, судячи з нинішньої російсько-української війни та її ідейного підґрунтя, ми стикнулися з найдеструктивнішою і найкровожерливішою формою цієї ідеології – *цивілізаційним* або *імперським* націоналізмом, який нині використовується в якості теоретичної основи для втілення неоімперських амбіцій нашого північного сусіда. ¹⁶

Одна справа, коли Церква оцінює соціально-політичні події, явища та тенденції з перспективи Слова Божого. Це *політичне* богослов'я. Воно цілком легітимне, актуальне і навіть затребуване, особливо в медійній та академічній сферах. Інша справа, коли етноцентричні наративи з елементами націоналістичних ідеологем стають неусувною внутрішньою частиною церковної керигми. Тут ми стикаємося не з політичним, а *заполітизованим* богослов'ям та *заідеологізованою* Церквою. В цьому випадку Церква бере на себе невластиву їй роль – займатися справами «національного відродження», формувати концепції «історичної пам'яті», активізуватися в царині мовних війн та постколоніального дискурсу тощо. А церковна риторика, спрямована назовні, як правило, обертається навколо питань щодо рівня нашої величі, унікальності нашої ідентичності, грандіозності наших здобутків, слави нашої зброї та непересічності наших (звісно, лише уславлених) прашурів.

Аналізувати прояви націоналізму в Церкві – справа не з легких. На заваді стоїть відсутність наукового консенсусу навіть щодо значеннєвого наповнення самого

---

¹⁵ Володимир Єрмоленко, *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть* (К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020), 22.

¹⁶ Роз'яснення особливостей цивілізаційного націоналізму в Греції та РФ див.: Архімандрит Кирило (Говорун), *Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву* (К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019), 120–126.

концепту нації.¹⁷ Зрештою, що це за явище? Сукупність ціннісних орієнтирів, спільних для мешканців певної території (Толкотт Парсонс)? Інструментальна *функція* модерного суспільства, яка використовується, щоб консолідувати й мобілізувати соціум для боротьби з «несвідомими» або «недорозвиненими» внутрішніми опонентами (Ернест Геллнер)? Чи це лише «уявна політична спільнота», тобто ефемерний сфантазований конструкт, а не очевидна емпірична дійсність (Бенедикт Андерсон)? Те, із якою теорією нації ми солідаризуємося, неминуче позначається і на особливостях нашої інтерпретації феномена націоналізму.

Цей текст, присвячений аналізу статті П. Калаїцидіса і Н. Аспруліса, суттєво доповнений міркуваннями автора огляду. Основним мотивом до формулювання цього особистого авторського висловлювання є нинішня невтішна ситуація в українському православ'ї, котра як ніколи актуалізує тему загостреного церковного націоналізму і вимагає богословського осмислення його теоретичних засад, історичних різновидів та симптомів виникнення. Сам огляд анінайменшим чином не замислений так, щоб образити будь-чий патріотичні почуття чи знецінити релігійні переконання. Йдеться лише про розставлення належних акцентів, увиразнення абсолютних пріоритетів і збереження неспотвореної ієрархії християнських цінностей.

В якості висновку можна запропонувати таку узагальнювальну тезу: Кров Ісуса Христа, що поєднує братів і сестер з різних народів та культур, неспівмірно цінніша за земні кровні узи національної спорідненості. Якщо ж Церква не може запобігти власному просоченню націоналістичною ідейною програмою, якщо вона дозволяє собі зісковзнути з метарівня і есхатологічного самоусвідомлення в площину, де найціннішими є біологічні та соціальні зв'язки крові, землі, нації, мови, культури, то вона вже забула про свою радикальну окремішність від світу і капітулювала перед ним. Це є Церква, яка унормувала секулярне світосприйняття й саморозуміння, зріклася своєї надісторичної місії та нерівноцінно обміняла свою колосальну двотисячолітню духовно-інтелектуальну Традицію на двохсотлітню політичну концепцію зі сумнівною історичною репутацією.

---

¹⁷ Вичерпний аналіз історії формування філософських понять «народ», «нація», «раса» та інших дотичних лексем див.: *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Том другий* (К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021), 240–258.